

٥١٤٢.

« الف »

USUL AL DEEN
COLLEGE

دانشکده اصول الدین

قم

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

موضوع:

امام علی «علیه السلام» و احیای فرهنگ قرآن

استاد راهنما:

دکتر فتح الله نجارزاده

استاد مشاور:

دکتر محمد علی مهدوی راد

۱۳۸۲ / ۱۰ / ۳۰

مرکز اطلاعیه‌ها و آرکایو اسلامی ایران
موسسه قرآن

نگارش:

فاطمه الهی

سال تحصیلی ۸۰ - ۱۳۷۹

۵۸۴۰

تقدیم به

جلوه‌ی حق، دریای بیکران عدالت، روح کرامت انسانی،

مولا امیر المؤمنین، علی بن ابیطالب - علیه آلاف التحية و الثناء.

از تو بر من تافت چون داری نهان

می‌فشانی نور چون مه بی‌زبان

چون توبابی آن مدینه علم را

چون شعاعی آفتاب حلم را

باز باش ای باب برجویای باب

تارسد از تو قشور اندر لباب

باز باش ای باب رحمت تا ابد

بارگاه مال‌ه کفواً احد

تقدیر و سپاس

بر خود لازم می‌دانم که از عالم جلیل‌القدر و فاضل ارجمند جناب آقای علامه
عسگری - حفظه‌الله - ریاست محترم دانشکدهٔ اصول دین و کلیهٔ اساتید و اندیشمندان
فرزانه و مسئولین اجرایی ایدهم‌الله تعالی و نیز از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر
نजारزادگان و دکتر مهدوی راد که محبت آنان فراموش نشدنی و راهنمایی‌هایشان راهگشا
و فروتنی آنان مثال‌زدنی است. مزید توفیق و عزت و سربلندی تمام عزیزانی که به نحوی
در به انجام رسیدن این مکتوب همیاری نمودند را از خداوند منان خاضعانه خواهانم.

«اللَّهُمَّ اجْعَلْ غَائِبَةَ أُمُورِنَا خَيْرًا»

چکیده

پایان‌نامه حاضر در سه بخش و با عنوان امام علی علیه السلام و احیای فرهنگ قرآن سامان یافته است.

بخش اول: به کلیات موضوع، ضرورت پژوهش، پرسش‌ها و اهداف پژوهش و تعریف لغت فرهنگ و اصطلاح آن اختصاص یافته است.

بخش دوم: به شاخص‌های اصلی فرهنگ قرآن، و نگاهی به واپسین تلاش‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در ابقای امت بر فرهنگ وحی و افول تدریجی فرهنگ قرآن پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله پرداخته شده است.

بخش سوم: با عنوان امام علی و احیای فرهنگ قرآن، شایستگی‌های امام علی بر احیای فرهنگ قرآن و احیای فرهنگ قرآن در سیره گفتاری امام علی علیه السلام و احیای فرهنگ قرآن در سیره حکومتی امام علی علیه السلام مورد ارزیابی قرار گرفته است. در پایان خلاصه مطالب پایان‌نامه می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ، شاخص‌های فرهنگی، فرهنگ قرآن، احیاء، سیره گفتاری، سیره حکومتی.

فهرست تفصیلی مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه

بخش اول: کلیات

۵	ضرورت پژوهش
۸	پرسش‌های پژوهش و اهداف پژوهش
۱۰	محدودیت‌های تحقیق
۱۰	تذکر چند نکته
۱۲	فرهنگ در لغت
۱۴	فرهنگ در اصطلاح

بخش دوم: شاخص‌های اصلی فرهنگ قرآن و افول آن پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ

۲۰	فصل اول: شاخص‌های اصلی فرهنگ قرآن
۲۰	توحید فرازمندترین شاخصه قرآنی
۲۵	عدالت
۲۹	آزادی و کرامت
۲۹	تعریف آزادی
۳۰	آزادی و آزادگی انسان در قرآن
۳۳	فصل دوم: نگاهی به واپسین تلاش‌های پیامبر اکرم ﷺ در ابقای امت بر فرهنگ وحی
۳۸	تلاش پیامبر ﷺ برای حفظ امت از گمراهی

۴۰	حفظ امت از گمراهی در بستر بیماری
۴۱	روانه ساختن سپاه اسامه و حضور بزرگان انصار و مهاجر در آن
۴۳	سفارش و وصیت در خصوص اهل بیت
۴۵	فصل سوم: افول تدریجی فرهنگ قرآن پس از رحلت رسول خدا ﷺ
۴۷	انحرافات و بدعت‌های سیاسی
۵۰	انحرافات و بدعت‌های اجتماعی
۵۴	انحرافات و بدعت‌های فرهنگی
۵۵	انحرافات و بدعت‌های اقتصادی
۵۸	اوج انحرافات در عصر خلیفه سوم

بخش سوم: امام علی «علیه السلام» و احیای فرهنگ قرآن

۶۳	پیش درآمد: نگاهی به اوصاف قرآن از منظر امام علی «علیه السلام»
۶۳	قرآن ریسمان استوار
۶۵	قرآن نوری آشکار
۶۵	قرآن کتاب همگان
۶۶	قرآن کتاب نوآمد و جاودان
۶۷	قرآن کتاب شگفتی‌های بی‌پایان
۶۸	قرآن سرچشمه دانش و حکمت
۶۹	قرآن عامل سبقت بردیگران
۶۹	قرآن هدایتگر جهانیان
۷۲	قرآن بهار دل‌ها و شفای سینه‌ها
۷۴	فصل اول: احراز شایستگی‌های ویژه امام علی «علیه السلام» برای احیای فرهنگ قرآن
۷۵	الف) امام علی «علیه السلام» از منظر قرآن
۷۶	آیه مباهله

۷۷	آیه تطهیر.....
۷۸	آیه ولایت.....
۷۹	آیه و من الناس من یشری.....
۸۰	آیه موالث.....
۸۱	ب) بیوند ویژه امام علی «علیه السلام» با قرآن.....
۸۳	وسعت و گستردگی دانش امام علی «علیه السلام».....
۸۵	امام علی «علیه السلام» وارث قرآن.....
۸۸	امام علی «علیه السلام» مفسر قرآن.....
۹۱	امام علی «علیه السلام» و تفسیر قرآن به قرآن.....
۹۳	تفسیر آیات مطابق فرهنگ زمانه.....
۹۵	نهج البلاغه امام علی «علیه السلام» آئینه قرآن.....
۹۸	رابطه نهج البلاغه با قرآن.....
۹۹	قرآن راز جامعیت نهج البلاغه.....
۱۰۲	فصاحت و بلاغت قرآنی در نهج البلاغه.....
۱۰۳	مباحث و موضوعات نهج البلاغه.....
۱۰۴	تدبر و تلاوت قرآن در نهج البلاغه.....
۱۰۵	عمل به قرآن.....
۱۰۶	شناخت پیشوایان گمراه.....
۱۰۷	حاملان و مفسران واقعی قرآن.....
۱۰۹	ج) بیوند ویژه امام علی «علیه السلام» با پیامبر «صلی الله علیه و آله».....
۱۱۰	فضایل مختص به علی «علیه السلام» در حدیث ابن عباس.....
۱۱۱	امام علی «علیه السلام» گنجور علم نبی.....
۱۱۳	د) علی از نگاه علی «علیه السلام».....
۱۱۷	امام علی «علیه السلام» و معرفی دانش خود.....

۱۲۱		فصل دوم: احیای فرهنگ قرآن در سیره گفتاری امام علی «علیه السلام»
۱۲۱		گفتار اول - توحید در بیان علوی
۱۲۳		حدود معرفت به توحید
۱۲۴		شیوه‌های اثبات صانع
۱۲۶		مراتب معرفت به توحید
۱۲۹		گفتار دوم - عدالت در بیان علوی
۱۳۱		مفهوم عدالت
۱۳۲		منابع عدالت‌ورزی
۱۳۴		همسانی عدالت با عقل و خرد
۱۳۵		گفتار سوم - آزادی و کرامت انسان در بیان علوی
۱۳۶		آزادی گوهر آدمی
۱۳۶		کرامت گوهر انسان
۱۳۷		ابعاد آزادی انسان
۱۳۸		الف) آزادی تکوینی
۱۳۹		ب) آزادی معنوی
۱۴۱		ج) آزادی معنوی و اجتماعی
۱۴۳		فصل سوم: احیای فرهنگ قرآن در سیره حکومتی امام علی «علیه السلام»
۱۴۳		توضیح مقدماتی
۱۴۶		گفتار اول - احیای فرهنگ توحیدی قرآن در سیره حکومتی امام علی «علیه السلام»
۱۵۲		بیعت بر مدار باور به توحید
۱۵۶		تلقى امام علی «علیه السلام» از حکومت بر مدار توحید
۱۵۹		ضرورت و مشروعیت حکومت بر مدار باور به توحید
۱۶۱		مشروعیت حکومت
۱۶۴		مشروعیت حکومت امام علی «علیه السلام»

- ۱۶۶ مقبولیت مردمی
- ۱۶۸ حکومت امانت الهی
- ۱۶۹ شیوه‌های احیای فرهنگ توحید در سیره حکومتی امام علی (علیه السلام)
- ۱۶۹ احیای فرهنگ توحید در برپائی حق و نشانه‌های دین
- ۱۷۲ احیای فرهنگ توحید در التزام به اصول
- ۱۷۶ احیای فرهنگ توحیدی در پرتو حفظ وحدت
- ۱۷۷ تفاوت انسانها و واقعیتهای اجتناب‌ناپذیر
- ۱۷۸ خدامحوری و وحدت در آیات قرآن
- ۱۸۲ وحدت در سیره حکومتی امام علی (علیه السلام)
- ۱۸۷ تحقق وحدت در پرتو حاکمیت رهبری الهی
- ۱۸۸ احیای فرهنگ توحید در پرتو حاکمیت و نشر تقوی
- ۱۹۰ زنده کردن روح تقوی در زمامداران
- ۱۹۳ احیای فرهنگ توحید در پرتو اجرای شریعت الهی
- ۱۹۶ الف) حکومت و اقامه نماز
- ۱۹۷ ب) حکومت و زکاة
- ۱۹۸ ج) حکومت و نظارت حکومتی
- ۲۰۲ نتیجه‌گیری از گفتار اول
- ۲۰۳ گفتار دوم - احیای فرهنگ عدالت قرآنی در سیره حکومتی امام علی (علیه السلام)
- ۲۰۴ پیوند عدالت با تعادل اجتماعی در حکومت علوی
- ۲۰۷ پیوند عدالت با امنیت سیاسی در حکومت علوی
- ۲۰۹ پیوند عدالت با اصلاحات اقتصادی در حکومت علوی
- ۲۱۰ ۱. عدالت در تقسیم اموال عمومی و رفع تبعیض
- ۲۱۷ ۲. عدالت زیربنای توسعه عمران و آبادانی

۲۲۲	توفیق حکومت علوی در برپائی عدالت اقتصادی
۲۲۳	شیوه‌های مدیریت اقتصادی حکومت علوی
۲۲۴	۳. تأمین اجتماعی اقشار محروم
۲۲۶	نتیجه‌گیری از گفتار دوم
۲۲۸	گفتار سوم - احیای فرهنگ آزادی قرآنی و کرامت انسانی در سیره حکومتی امام علی «علیه السلام»
۲۲۹	الف) آزادی سیاسی - اجتماعی در سیره حکومتی امام علی «علیه السلام»
۲۲۹	۱. آزادی در بیعت
۲۳۱	۲. مشارکت عمومی
۲۳۲	۳. نفی تملق‌گوئی، تملق‌پذیری و خودبینی
۲۳۴	۴. آزادی احزاب و اجتماعات
۲۳۸	اصالت و حفظ کرامت انسان در حکومت علوی
۲۴۱	ب) آزادی مدنی در حکومت علوی
۲۴۰	۱. آزادی در انتخاب مسکن
۲۴۰	۲. آزادی در عفو و قصاص
۲۴۰	۳. آزادی در رفتار شخصی و آراستن ظاهر
۲۴۱	ج) آزادی معیشت در حکومت علوی
۲۴۱	د) آزادی فرهنگی در حکومت علوی
۲۴۱	۱. آزادی اندیشه و تفکر
۲۴۴	۲. آزادی عقیده
۲۴۶	۳. آزادی بیان
۲۴۷	حاصل سخن
۲۵۰	منابع و مأخذ

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قال رسول الله ﷺ: على آية الحق و راية الهدى

به یقین بر هر پژوهشگر و محقق، این امر روشن است که سالهای پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ تا شهادت امیرالمؤمنین علی ﷺ از دورانهای حساس، پرماجرا و سرنوشت سازی در تحولات عقیدتی و معرفتی آموزه‌های وحیانی و قرآنی است که هنوز پس از ۱۴ قرن، گرد و غبار طوفان حوادث آن فرو ننشسته و کماکان خیل طالبان حقیقت و وجدانهای بیدار و اذهان جست و جوگر را برای رهیافت آن دوران و حقایق مکتوم و پنهان آن، به خود فرامی خواند.

به رغم تحقیقات و کنکاشهای بسیار مفید و ارزنده‌ای که در زمینه سیر معارف و آموزه‌های قرآنی از سوی محققان اسلام‌شناس به رشته تحریر و تألیف و نقد درآمد بویژه در کنار آن در ارتباط با علی بن ابی طالب ﷺ تحقیقاتی گسترده صورت پذیرفته، اما این تحقیقات عمدتاً از زاویه و نگرشی تاریخی به حیات او در دوران پیامبر و یا خلافت پنج ساله ایشان اختصاص داشته و به طور گذرا بعضاً اشاره‌ای به نقش احیاء‌گرانه و اثرگذار وجود مبارک امام علی ﷺ بر معارف قرآن و سلوک و منش قرآنی وی داشته و اذهان تشنه جست و جوگران و دانش پژوهان را سیراب نکرده است.

در این راستا، این خلاء بزرگ مرا بر آن داشت تا قلم قاصر خویش را در این موضوع عظیم با عنایت به فضل خداوند بکار برد و تلاشی بسیار ناچیز و درخور فهم خویش نماید چرا که سخن گفتن از علی ﷺ دشوار است و سخن درخور آن چهره تابناک گفتن دشوارتر. در نگرستن به شخصیت علی ﷺ اندیشه‌سوز است و نیوشیدن ابعاد شخصیت او طاقتی کوهوار می‌طلبد و بازگویی اندکی از والایی او زیبایی‌های آن سیمای درخشان تاریخ بشری، کلامی دیگر می‌خواهد و زبانی دیگر.

آنکه دریاره مولی و والایی‌های او آهنگ سخن دارد درمی‌ماند که چه بگوید. به راستی سخن استوار و شایسته و درخور دریاره این «پدیده شگفت هستی» برای هر کسی و با هر امکان و استعداد و زمینه‌ای

«فروماندگی» و «گرفتاری» شگفتی است. بی‌گمان ابو اسحاق نظام از پس تأمل‌ها و در نگریستن‌های بسیار دربارهٔ مولا و ابعاد شخصیتی اوست که گفته است:

علی بن ابی طالب علیه السلام محنة علی المتکلم: ان وفاه حقه غلا و ان بخسه حقه أساه...

سخن گفتن دربارهٔ علی بن ابی طالب علیه السلام مایهٔ گرفتاری و شگفتی است اگر گوینده دربارهٔ او سنگ تمام بگذارد به غلو افتد، و اگر حق را کم گیرد بی ادبی باشد.^(۱)

و اما در ارتباط با سیری که در تدوین این پژوهش دنبال خواهیم کرد، قابل ذکر است که این نوشتار مشتمل بر سه بخش است که بخش اول با کلیات موضوع آغاز می‌شود و در بخش دوم شاخص‌های اصلی فرهنگ قرآن و افول آن پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله مورد بررسی قرار گیرد و در بخش سوم، طی بحث‌های مفصل سیرهٔ گفتاری و سیرهٔ حکومتی امام علی علیه السلام را در احیای فرهنگ قرآن و شاخص‌های قرآنی مد نظر ارائه خواهیم نمود.

اگر چه باید اذعان نمود که مرا با اندک بضاعت علمی خویش نتوانسته و نخواهم توانست که از عهدهٔ این وظیفهٔ خطیر برآمده، حق مطلب را به حقیقت ادا نمایم، اما به دلگرمی عنایت خاصهٔ مولا و مقتدایمان در این وادی قدم نهاده‌ام که:

آب دریا را اگر نتوان کشید هم به قدر تشنگی باید چشید

این عذر و تقصیر، از آن همهٔ کسانی است که در طول تاریخ عهده‌دار چنین رسالتی گشتند، چنانچه ابن ابی‌الحدید، یکی از عالمان بزرگ اهل تسنن، دربارهٔ شرح خود بر نهج البلاغه می‌گوید: «و جری الوادی فتم علی القری»^(۲) سیل بیابان به جریان افتاد، ولی به آخر نرسیده، در زمین فرو رفت.

لذا با پوزش از پیشگاه مقدس مولا، امیرالمؤمنین علیه السلام بر آن امیدم که از لغزشها و نواقص این پژوهش درگذرد و آن را از درگاه کریمانه‌اش مورد لطف و عنایت قرار دهد که: «و اذا مر و ابالغو مروا کراماً».

والسلام

پانزدهم شعبان المعظم ۱۴۲۲ ق برابر با آبانماه ۱۳۸۰ ش

فاطمه الهی

۱. مهدوی راد، «ما بی‌نشانیم از علی»، مجلهٔ آیین پژوهش، ش ۶، قم ۱۳۷۹.

۲. رک، شرح ابن ابی‌الحدید، ج ۲۰.

کلیات

کلیات

□ ضرورت پژوهش:

دوران و عصری که ما در آن زندگی می‌کنیم - در عرصه اندیشه‌ها و تضارب آراء و تقابل دیدگاهها - یک ماهیت بیشتر ندارد، این دوران در مفهوم وسیع و جهانی خود، دوران «سکولاریزاسیون»^(۱) است، و سالیانی طولانی است که تمام انحاء «سکولاریزاسیون» در جهان و به تبع آن در ایران بعضی از وجوه و

۱ - تعبیر سکولاریزاسیون در زبان‌های اروپایی، اول بار در «معاهده سال ۱۶۴۸ و ستفالی» به کار رفت و مقصود از آن توضیح و توصیف انتقال سرزمین‌هایی به زیر سلطه اقتدارهای سیاسی غیر روحانی بود که پیش‌تر تحت نظارت کلیسا قرار داشت. بعد از این معاهده، املاک و زمین‌هایی که متعلق به کلیسا بود و توسط مقامات روحانی اداره می‌شد، از تصرف آن‌ها خارج شد و به مقامات غیر روحانی انتقال یافت. این عمل را «سکولار کردن» گفتند. در آن ایام، واژه یا تعبیر سکولاریس در بین مردم متداول بود، و تمییز و تفکیک میان مقدس و دینی (sacred) و دنیوی یا عرفی (secular) که اجمالاً در حکم تمییز و تفکیک مفاهیم مابعدالطبیعی مسیحی از همه اشیاء و اموری بود که این جهانی یا غیر مقدس و ناسوتی می‌شدند، تداعی کننده قول به برتری امور و مفاهیم مقدس و یا دینی بود. بعدها، تعبیر سکولاریزاسیون به معنایی متفاوت، گرچه مرتبط با این مفهوم اولیه، به معاف و رها کردن روحانیان از قید عهد و پیمان‌شان اطلاق شد. این تعبیر در قرن بیستم که مفهوم مورد نظر، فحوای کلی‌تر اجتماعی یافت، به معانی بازم متنوع‌تری به کار رفت. برای مثال جامعه‌شناسان از این اصطلاح برای نشان دادن مجموعه‌ای از جریان‌ها استفاده کردند که طی آن، عنان کنترل اجتماعی، زمان امکانات، منابع و افراد از کف مقامات دینی خارج شده و روش‌ها و رویه‌های تجربی مشربانه و غایات و اهداف این جهانی به جای شعایر و نحوه عمل‌های نماد دینی نشسته است که معطوف به غایات آن جهانی یا مافوق طبیعی‌اند.

این اصطلاح بعدها برای نوعی تحول اجتماعی به کار رفت که در روند آن، نهادهای گوناگون اجتماعی به تدریج از یکدیگر تمایز یافتند و از قید قابلیت‌های آن مفروضات دینی که پیش‌تر از عملکرد آن‌ها خبر می‌داده و در موارد زیادی خود این عملکردها را برمی‌انگیخته و هدایت می‌کرده‌اند، رها تر می‌شوند. بنابراین چنین فرآیندی، متضمن از دست رفتن حاکمیت مفاهیم ماورای طبیعی بر امور بشر است، لذا در حالت توسعه یافته آن به عنوان جدا انگاری دین و دنیا از یکدیگر شناخته می‌شود.

ر. ک. - غلامرضا علی‌بابائی، فرهنگ اصطلاحات، روابط بین‌الملل، نشر سفیر، تهران ۱۳۶۹، چاپ اول، ص ۱۴۱.

- سکولاریسم، فرهنگ اصطلاحات سیاسی اجتماعی، اصغر دارابی، مجله زشد معارف اسلامی، ش ۴۲، پاییز ۷۹، ص ۲۱.